

Animal welfare, etológia és tartástechnológia

Animal welfare, ethology and housing systems

Volume 4

Issue 1

Gödöllő
2008

ÁLLATJÓLÉT ÉS ETIKA*

Gere Tibor

Károly Róbert Főiskola, Agrár és Vidékfejlesztési Kar, Vadgazdálkodási és Állattenyésztési Tanszék

3200 Gyöngyös, Mátrai út 36.

tgere@karolyrobert.hu

Összefoglalás

A szerző írásával tisztelni kíván azoknak az állatoknak, amelyek több évtizedes kutatómunkája során alanya és résztvevői voltak tudományos kutatási programjainak, és ezzel hozzájárultak kutatómunkája sikeréhez, az állattenyésztés, az állatgenetika, az etológia, a növekedésbiológia, az emésztésélettan, a biotechnológia, a molekuláris genetika területén született új kutatási eredmények létrejöttéhez.

Cikkében a szerző történeti áttekintést ad az állatjóléttel és állatetikával kapcsolatos nézetek fejlődéséről. Részletesen tárgyalja az emberi faj és az állatok jogi státusával kapcsolatos filozófiai és jogi állásfoglalásokat. Kitér az iparszerű termelési mód által kialakított környezeti körülmények káros hatásaira, és a *Farm Animal Welfare Advisory Committee* által első ízben megfogalmazott, az állatok jogait összefoglaló felfogásra. Foglalkozik az ember és az állatok jogainak azonosságával és különbségével, a legújabbkori legújabb kori állatvédő mozgalmak etikai felfogásával és erkölcsi alapjával.

Tárgyalja a biotechnika és az állatetika összefüggéseit, a biotechnikai forradalom lehetséges humán és állatvédelmi következményeit, az ezzel kapcsolatos szélsőséges nézeteket. Bemutatja a legfontosabb világvallások felfogását az állatok és az ember viszonyáról.

Végül állást foglal a szerző az állatvédelem és a hasznosítás törvényi szabályozásának szükségességéről.

Kulcsszavak: állatjólét, állatetika, állat jogai, biotechnika, állatvédelem

*A cikk előadás formájában a szerző 70. születésnapja alkalmából 2007. november 18-án, a Károly Róbert Főiskola Tudományos Nap 2007. konferencián, az „Öt évtizede az állattenyésztés szolgálatában” című előadássorozat keretében hangzott el.

Animal welfare and ethics

Abstract

Through his presentation the author would like to express his honours towards those animals which have been subject of and participated in his scientific research programmer for many decades and thus have contributed to the success of his research work and to the establishment of new research results in the field of livestock management, animal genetics, ethology, production biology, gastrophysiology, biotechnology and molecular genetics.

In his study the author offers a historical survey on the development of views concerning animal welfare and animal ethics. He discusses in details the philosophic and legal standpoints related to the legal status of humans and animals. He mentions the harmful effects of the circumstances that industrial production methods have established. He also gives an account on the perception summarizing animal rights, put into words at the first time ever by the Farm Animal Welfare Advisory Committee. Similarities and differences of human and animal rights are also discussed, as well as the ethical perception and moral foundations of animal protection movements of the recent era.

He reviews the relations between biotechnics and animal ethics, the possible human and animal welfare consequences of biotechnical revolution and related extremist points of view. He demonstrates the perception of the most significant world religions on the relation of humans and animals. Finally, the author casts his vote for the necessity of legal regulation by act on the protection and utilization of animals.

Keywords: animal welfare, animal ethics, animal rights, biotechnics, animal protection

Az állatok bánásmódjával kapcsolatos etikai nézetek a domesztikáció kezdetétől fogva a humán etikával párhuzamosan jöttek létre.

Az *állattenyésztési etika* abból az alapállásból indul ki, hogy az állatok érző lények, úgy mint az emberek, szenvednek, van fájdalomérzetük, és az emberhez hasonlóan joguk van a jóléthez és a fájdalommentes élethez. Tudományosan bizonyított, hogy az állatok is éreznek örömet és vannak érzelmeik. Meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésünkre arról, hogy – legalábbis némelyik állat – az emberekhez hasonlóan érez haragot, szerelmet, szégyent, méltányosságot, örömet, boldogságot, aggodást, szimpátiát, gyűlölködést, sajnálkozást és megbántódást.

Az állatokkal kapcsolatos morális nézetek az emberi társadalom történetében koronként változtak. Már a régi tradicionálisnak nevezhető etika is tiltotta az állatok bántalmazását. A Biblia (*Szent Biblia*) a Talmud, a *Korán* (1987) és az ókori klasszikus görög és latin gondolkodók elítélték és tiltották az állatok kínzását (FASS, 1999).

Az állatokkal kapcsolatos közvetlen vagy közvetett etikai állásfoglalás megtalálható számos – az ember és az állat evolúciós kapcsolatát tárgyaló – tudományos munkában. A darwini evolúciós elmélet minden vonatkozásban folytonosságot tételez fel az ember és az állatvilág között, ezért nincs alapja az ember és az állatok közé biológiai válaszfal emelésének.

Az emberi fajt a viselkedésformái, anatómiai és morfológiai bélyegei alapján a rendszertan az emberszabású majmokhoz sorolja. Az emberi fajnak is, mint minden rendszertanilag jól elhatárolható csoportnak, megvannak azok a jellemző tulajdonságai, faji bélyegei, amelyek csak rá jellemzőek, jól öröklődnek, és a faj minden egyedén fellelhetőek. Az anatómiai különbségek, például (a teljesség igénye nélkül) a nagyobb agytömeg, a csupasz test, a kétlábon járás, a munkára alkalmas kéz, a megrövidült farokcsont vagy a szemgolyó fehér színe, ami lehetővé teszi a tekintetünk pontosabb értelmezését, a szemmel való kommunikációt, a tekintetnek, mint metakommunikációs eszköznek a használatát.

Az emberszabású majmok és a *Homo sapiens* közötti viselkedés-különbségek összességét az etológiában *humán viselkedési komplexnek* nevezik.

A humán viselkedési komplex legfontosabb komponensei:

I. A csoportélettel összefüggő sajátosságok:

1. Az emberek kölcsönösen vonzódnak egymáshoz, igyekeznek kapcsolatban lenni egymással. Az ember tehát, társadalmi lény.
2. Az emberi csoportok individualizált közösségek, vagyis saját egyediséggel bírnak.
3. A csoport tagjai alkalmanként hajlandóak egyéni érdekeiket a csoportérdek alá vetni.
4. Az ember hűséges lehet csoportjához, saját közösségéhez.
5. Az emberi agresszió, a csoporton belül létrejött szociális hierarchia következtében, a közösségen belül kismértékű, és a csoportban kialakult rend alapján jól szabályozott.
6. Az ember kész a közösségben kialakult rendet, a kölcsönösen elfogadott szabályokat tudomásul venni, követni.
7. Az ember hajlandó táplálékát és egyéb javait társaival megosztani.
8. Az ember kész társaival együttműködni, segítséget nyújtani és azt elfogadni.
9. Az emberi csoportok egymás ellen hangolhatók.
10. Az ember szexualitása kiteljesedett, több funkcióval bír: a fajfenntartás, a párkapcsolat erősítése és a stresszoldás.
11. Az emberi közösségben az utódok felnevelésében az anya mellett az apa és a csoport más tagjai is részt vesznek.
12. Az embernél az anya-gyermek kötődés másokra átruházható.

II. A csoportélet összehangolását célzó viselkedés:

1. A csoportban élő ember képes az együttérzésre, az empátiára.
2. Az emberi fajban magas szinten kialakult a zene, az ének, a ritmus, a tánc művelése és élvezete.
3. Az ember képes a társak viselkedését utánozni, másolni még abban az esetben is, ha az számára hátrányos.
4. Az ember fegyelmezhető. Saját elhatározásából, vagy kényszer hatására hajlandó bizonyos viselkedési mintát elsajátítani.
5. Az ember tehát tanítható és nevelhető.
6. Az embernél megjelenik egy új sajátosság, a szabálykövetés, ami a társadalmi élet fontos eleme.
7. Kialakult egy másik sajátos tulajdonság is, megjelenik a hipnotizálhatóság.

III. Konstruációs adottságok:

1. Az emberi kommunikáció legfontosabb eszközévé a beszélt nyelv vált.
2. Az ember magas szintre fejlesztette a metakommunikációs eszközeit. Például kétszáznál több érzelmi, gondolati kifejezésre alkalmas mimikai közlési mód jött létre az emberi fajban.
3. Az ember sajátossága, hogy képes a tárgytól a gondolatait elvonatkoztatni, absztrahálni. Az emberi gondolkodás alkalmas elképzelt, ún. virtuális rendszereket alkotni.
4. Az ember magas szintre fejlesztette a tárgyak átalakítására vonatkozó képességét, alkalmas szerszámok készítésére, bonyolult technikák és technológiák létrehozására.
5. Az emberi elme képes hiedelmeket és hiedelemrendszereket alkotni, amelyek magas bonyolultsági szinteket is elérhetnek (Csányi, 2006).

A filozófusok munkáiban az állatokkal kapcsolatos morális nézetek a mindenkor termelési viszonyokat tükrözték vissza. *Kant* munkájában – a kora viszonyaira jellemző családi termelési módnak megfelelően – kifejtette, hogy az állatok bántalmazása, a család létalapját biztosító, a családot élelemmel ellátó állatok inzultálása nemcsak az állatnak okozott fájdalom és károsodás miatt kerülendő, hanem azért is, mert rombolja a bennük kárt okozó ember jellemét. Ebben az időszakban fellelhető filozófiai munkákban az állatokkal kapcsolatos etika nagyon érintőleges területre, alapvetően csak az állatok szándékos bántalmazására korlátozódik.

A XX. század közepéig tartó tradicionális (családi) gazdálkodás időszakában az állattenyésztés alapját a jó gazda gondossága jellemezte. A felfogás szerint, ha az állat szenvedett, vele együtt szenvedett a gazda is. Ekkor még a társadalomnak nem kellett külön törvényben szabályozni az állatok védelmét, mert a helytelen bánásmódnak az állatokkal rosszul bánó gazda látta a kárát. Ebben az időszakban elegendőnek bizonyult az állatok drasztikus bántásának a tilalma (Ewing és mtsai, 1999).

A nyugati társadalmak állattenyésztésében a huszadik század második felében kialakuló *iparszerű termelési mód* gyökeresen átalakította az állattartási formákat, radikálisan megváltoztatta a tartásukról vallott felfogásunkat, ami merőben különbözött attól a bibliai képtől is, ahol a jó pásztor a zöld mezőn békésen legelteti juhait. Ebben az új termelési módban a korábbi, az állatokat érző élőlényeknek tekintő, igényeiket körültekintően kielégítő gazdálkodás helyét az állatpszichológiai és biológiai felismerésükre kevés figyelmet fordító, racionális profitorientált termelési mód foglalta el. Ebben az időszakban már nem mutatkoztak elegendőnek és megfelelőnek az állatok bántalmazását elítélő társadalmi-etikai írott és íratlan szabályok (Fraser és Broom, 2004).

Az állatok igényeit figyelmen kívül hagyó, sokszor kíméletlen, természetellenes tartásmód egyre nagyobb ellenérzést váltott ki, elsősorban a városi társadalmi rétegek körében, és ez a felháborodás, számos az állatok védelmét szolgáló civil szerveződési formában, állatvédő mozgalomban jutott kifejezésre.

Az állattenyésztési etikában bekövetkezett változás alapjául az a felismerés szolgált, hogy a gazdasági állatok szenvedésének elsődleges oka, az *új termelési szerkezetben megnyilvánuló törekvés*, hogy az emberek javát szolgáló állatitermék-előállítás, kíméletlen bánásmód révén, az állatok biológiai igényét figyelmen kívül hagyó technológiai viszonyok között valósult meg.

Mérföldkő volt a huszadik század második felében kialakult új állattartási-állattenyésztési etikai felfogás megalapozásában *Ruth Harrison* 1964-ben megjelent *Állati gépek* c. munkája, az „Animal Machines”. Ez a mű kíméletlen őszinteséggel tárja az olvasó elé az iparszerű állattenyésztés káros következményeit. Csak zárójelben kívánom megjegyezni, hogy a hazai állattenyésztésben, jelentős fáziskéséssel, ekkor indult meg az iparszerű állattartási technológiák széleskörű bevezetése. A könyv igen erős negatív befolyást gyakorolt az angol társadalom állattenyésztéssel, állattartással kapcsolatos korábbi idillikus nézeteire. Hatására az angol kormány bizottságot hozott létre az iparszerű gazdálkodás általános, és az állatokra gyakorolt hatásának vizsgálatára. A felmérés végkövetkeztetése szerint az állatok természetes adottságaik kifejtését akadályozó környezetben való termeltetése nemcsak az állatok, de az ember egészségére is károsan hat. A *Farm Animal Welfare Advisory Committee* (idézi: *Rollin*, 1995) öt híressé vált pontban foglalta össze az állatok jogait, éspedig az alábbiakat:

1. Jog az éhezéstől, szomjúságtól és hiányos (alul-) tápláltságtól mentes élethez.
2. Jog a környezetváltozás szélsőséges és káros hatásai ellen védelmet nyújtó, kényelmes, pihenést lehetővé tevő elhelyezéshez.
3. Jog a fájdalomtól, sérüléstől és betegségektől mentes élethez, a gyógyuláshoz és a gyors felépüléshez.
4. Jog a természetes viselkedésformák gyakorlásához, a biológiai igényeket kielégítő állatbarát környezethez.
5. Jog a félelem- és stresszmentes élethez, beleértve a mentális traumák elkerüléséhez való jogot.

A legtöbb ember a felsoroltakat elfogadható, a társadalmi érdekeknek megfelelő jogoknak tartja. E jogok gyakorlatban történő megvalósításának megítélése azonban nagyon eltérő. Ezért szabályozza például az Európai Unió külön irányelvek gyűjteményében az állatok biológiai igényét messzemenően figyelembe vevő tartástechnológiai paramétereket.

Az állatok jogairól

A demokratikus társadalmakban az emberek egyéni érdekeit a törvényekbe foglalt jogok védik, akár a közjó érdekeivel szemben is. A jognak ezt a védelmét nyújtják az állatokra vonatkozó törvények, előírások és rendelkezések is, amelyek valójában az *állat jóllétét szolgálják*.

A legújabb kori állatjogi mozgalmak Európában és Észak-Amerikában alakultak ki. A mozgalom végső célja a jelenlegi intenzív állattartás megszüntetése. Ha a mozgalom legszélsőségesebb képviselői elérnék céljukat, akkor az állatok humán célokat szolgáló használata is véget érne, megszűnne a háziállat, hobbi- és gazdasági állattartás és -tenyésztés.

Ezért is fontos egyértelműen *megkülönböztetni és definiálni* az állatok jóllétét és az állatok jogait.

Az *állatok jólléte*, az állatok stresszmentes életét és az örökletes hajlamaik, adottságaik teljes kibontakoztatását lehetővé tevő környezeti feltételek biztosítását jelenti.

Az *állatok jogai* abból a nézetből származnak, hogy az állatoknak, az emberhez hasonlóan, joguk van a szabadsághoz és a jólléthez. Ennek a humántörténelem folyamán kialakult, és a társadalom túlnyomó többsége által helyeselt nézetnek szélsőséges túlzása az az állítás, hogy az állatok és az emberek jogai azonosak. Ebből a nézetből logikusan következik az a felfogás, hogy az állatok húsrá történő levágása nem különbözik a gyilkosságtól és a kannibalizmustól, és ezért morális kötelesség tiltakozni ellene.

Rollin (1995) rámutat arra, hogy az állatok és az ember jogainak közös filozófiai-etikai eredetéből nem következik az, hogy az emberi és az állati jogok azonosak, valamint, hogy az állatok ember általi tenyésztése és használata etikailag nem lenne igazolható. Az állatok természete – amint erre az előadás bevezetőjében utaltam – különbözik az emberi természettől, ezért az emberi jogok nem alkalmazhatók az állatokra.

Ebből az etikai aspektusból kiindulva a társadalom többségének véleménye szerint nem tiltható meg az állatok ember által történő használata. A mai fejlett társadalmakban kialakult etikai nézetek viszont tiltják az állatok természetén túlmenő használatát, és olyan bánásmódhoz való visszatérést sürgetnek, amely jellemző volt az emberiség történetének korábbi időszakára. A kérdéssel foglalkozók többsége szerint van remény a középút kidolgozására, amit az állati jogok kodifikálása és a gyakorlatban történő érvényesítése jelent az állattenyésztésben.

A napjaink állattenyésztési-állattartási etikai szemléletében a „rég”, hagyományos felfogás mellett, *három újabb irányzat* figyelhető meg:

1. A **hasznosság elve** szerint bármely emberi cselekvést kizárólag az igazol, hogy az, mennyiben eredményezi a legnagyobb hasznot a legtöbb ember számára. A felfogás az emberi jóllétet fontosabbnak értékeli az állati jóllétnél.
2. A **közösségi etikát** képviselők szerint, ahogy mi emberek sem viszonyulunk azonos módon egymáshoz, úgy az állatok különböző csoportjaihoz is más lehet a viszonyunk. Ez a nézet megengedhetőnek tartja az állatok különböző csoportjainak eltérő etikai szempont szerinti értékelését.
3. A **legkisebb baj** elvét képviselők etikai nézete szerint az állatoknak morális jogaik vannak, melyek azonos értékűek az ember jogaival, ezért az embernek erkölcsi kötelessége, hogy az állatok kezelésére azt az eljárást válassza, amely számukra és a környezetünkben is a legkisebb bajt okozza (*Cheeke, 2004*).

A biotechnológia állatetikai aspektusai

Az új tudományos eredmények értelmezése és elfogadtatása a közvéleménnyel meglehetősen összetett és hosszú folyamat. A darwini evolúció-elmélet, amin lényegében a biotechnológia nyugszik – hiszen a génszűrés egy felgyorsított evolúciós folyamat – a társadalomban még ma is, több mint 100 év múltán, hevesen vitatott téma.

A közvélemény érdeklődése a biotechnológia eredményei iránt teljesen jogos. Sok, váratlan és nem kívánt eredmény is született ebben az új tudományágban. Az utóbbiak miatt nagyon fontos, hogy a kutatók egyaránt számoljanak be a kedvező és kedvezőtlen eredményekről, azok lehetséges következményeiről. Különösen szükségessé teszi a pontos tájékoztatást a génkezelés humán vetülete.

A vallási felfogás szerint a humán genom sérthetetlen. Kétkedés, sőt erős vallási tiltakozás kíséri az állatokon, különösen az emberen végzett klónozási kísérleteket. Az embert kísérleti alanyként kezelő *humán eugenetikát*, a társadalom egyhangúan elítéli. Az eugenetikának, mint az emberen történő kísérletezésnek, azonban semmi köze sincs a biotechnikai eredményeknek, az ember javára történő felhasználásához. A két kísérleti terület azonosnak vétele a filozófiának és a bioetikának az állattenyésztési kultúrával való téves összekeveréséből, a biotechnológiai eredmények iránti bizalmatlanságból származnak. A *gensebészet* valójában a legnagyobb technológiai eredmény, amit az ember történelme folyamán elért.

A biotechnológiát elítélő negatív véleményekben az etika és filozófia oktatásának hiányossága is megmutatkozik, amit a politikusok szeretnek meglovagolni. Látni kell ugyanakkor, hogy az ember vadászatával, az állatok domesztikációjával ősidők óta aktív szereplője az evolúciós folyamatnak. Az evolúció folyamatába való genetikai beavatkozás önmagában nem hordoz semmi rosszat. Mint a legtöbb beavatkozásban, úgy ebben is van kockázat, de a társadalmi problémát főleg az jelenti, hogy a közvélemény nem bízik eléggé a tudósok veszélyt felismerő képességében.

Rollin (1995) az állati gensebészetben rejlő, következő kockázati tényezőket említi:

1. A genetikailag módosított szervezet okozta váratlan problémák mindaddig nem fedezhetők fel, amíg azok széles körben nem terjedtek el. A gensebészet valójában olyan szelekciós beavatkozás, mint említettem (felgyorsított evolúció), amelynek eredményét nem azonnal, hanem csak a szükséges biztonsági időköz betartásával lehet (és szabad) megítélni.
2. A genetikailag módosított állatok ivadékai váratlan káros következményeket okozhatnak a húsuikat fogyasztó embereknek.
3. A genetikailag módosított állatok esetleges recesszív génjei károsodást idézhetnek elő a szaporodásban, meggyorsíthatják az állatban addig kevésbé életképes patogén baktériumok elszaporodását.
4. Az új környezetbe vitt, szabadon élő állatok váratlan környezeti károsodást idézhetnek elő. Példa erre az Ausztráliába szállított nyulak esete.
5. Potenciális veszélyt jelenthet a genetikailag módosított állatok hadi célú alkalmazása.
6. Az élelemtermelésben érdekelt nagy nemzetközi monopóliumok tevékenysége társadalomgazdaságilag válhat veszélyessé.
7. A génmódosítás az állat életét fájdalmassá teheti.

Végezetül szólni kell az állatok hasznosítására vonatkozó *vallási felfogásról*. A Biblia szerint:

„És megáldá Isten őket,
és mondá nekik Isten:
Szaporodjatok és sokasodjatok,
és töltsétek be a Földet,
és hajtsátok birodalmatok alá;
és uralkodjatok a tenger halain,
az ég madarain,
és a földön csúszómászó
mindenféle állatokon...”
Genezis 1:28 (*Szent Biblia*)

A Biblia idézett sorai felvetik a kérdést; valóban uralkodhat-e az ember a Föld minden élőlény felett? A mai ember hajlamos, és törekszik is erre. Tény, hogy csak nagyon kevés azoknak a mozgó élőlényeknek a száma, amelyek felett az ember nem dominál.

Annyi bizonyos, hogy az állati jogokkal kapcsolatos nézeteinket mindig – és jelenleg is – erősen befolyásolja a vallás. A Bibliából vett előbbi idézet azt a nézetet sugallja, hogy az ember kizsákmányolhatja az életnek minden, övétől különböző más formáját, mert az ember az egyedüli olyan teremtmény, akinek lelke van, amellyel más élőlény nem rendelkezik. Az ember a Bibliára hivatkozva akár tagadhatja is az evolúció biológiai tényeit, és a természetes környezeti rendszerek felett állónak tekintheti magát. Tágabb értelemben, valóban ez a nézet volt uralkodó az utolsó 2000 év folyamán, és ez a szemlélet sokban vezetett a társadalom struktúrájában meglévő jelenlegi feszültségekhez, a társadalom egyre sürgősebb megoldásra váró problémáihoz.

Az állatjogi aktivisták elvetik azt a Bibliában olvasható nézetet, hogy az ember dominálhat az élet minden más formáján, és hogy ebből következően az ember kizárólag a saját szükségleteinek kielégítése szerint cselekedjék.

A nyugati filozófusoknak a Biblián alapuló nézeteivel szemben a keleti (buddhista, hindu) bölcselekedők az embert nem különítik el az állatoktól: azokkal azonos értékűnek tekintik. A buddhisták, és a hinduk milliói vegetáriánusok, és pl. ellenzik az állatok levágását, a húsevést.

Összefoglalva az állatok jogainak pontosabb értelmezése, hosszú utat tett meg az emberiség fejlődése során, amíg eljutott a mai véglegesnek korántsem tekinthető értelmezéséig. A jogok (így az állatok jogai is) olyan morális vagy törvényi korlátok, amelyek feladata, hogy megvédjék a jogalanyok (jelen esetben az állatok) természetéből következő alapvető érdekeit, a közösségi érdekekkel szemben.

Ha az állattenyésztés nem veszi tekintetbe az állatoknak a természetükből fakadó igényét, valamint az évszázadok során ezekkel kapcsolatban kialakult erkölcsi alapelveket, és jogokat, úgy ezeket a társadalomnak törvények és rendeletek alkalmazásával kell érvényre juttatni.

Irodalomjegyzék

- Cheeke, P.R.* (2004): Contemporary Issues in Animal Agriculture. Pearson Education, Inc., Upper Saddle River, New Jersey, US.
- Csányi V.* (2006): Az emberi viselkedés. Nők Lapja Műhely, Sanoma Könyvkiadás, Budapest.
- Ewing, S.A. – Lay Jr. D.C. – von Borell E.* (1999): Farm animal well-being. Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey, US.
- FASS (Federation of Animal Science Societies)* (1999): Guide For the Care and Use of Agricultural Animals in Agricultural Research and Teaching. Savoy, IL. US.
- Fraser, A.F. – Broom, D.M.* (2004): Farm animal behaviour and welfare. CABI Publishing, Cambridge, UK.
- Korán* (1987). Helkin, Budapest.
- Rollin, B.E.* (1995): Farm animal welfare. Iowa State University Press, Ames, US.
- Szent Biblia.* Ó és új testamentumában. Fordította: Károli Gáspár. Bibliatársulat, évszám és megjelenési hely megjelölése nélkül.